

## A termelőerők és gazdasági viszony formáik és a rendszerváltás

Még nem érkezett el az idő ahhoz, hogy nyugodtan elemezhessük, mely elméleti tételek bizonyultak eleve hamisnak, melyek váltak érvénytelenné, illetve maradtak-e meg, s ha igen, melyek a XX. század végén, 1989-cel kezdődött kelet- és közép-európai rendszerváltozások tapasztalatai fényében. Az új hatalom friss erői – pozícióik megerősítéséhez, örökölt és most keletkező nehézségeik megmagyarázásához – a történelemben nem szokatlan módon a félresodort rendszer bírálatának hevében annak elméleti apparátusait is sommásan elítélik, de legalább is – ahol másként még nem tudnak megbirkózni velük – hallgatnak róluk, kritikai elemzés nélkül hagyják jó részüket.

Nekünk azonban, akik használtuk ezeket a tételeket, akik építkeztünk velük (vagy ellenükre), nem engedhető meg sem sommás pálcátörés, se a cinkos szemhunyorítás. A most induló ifjúság – valaha ránk is jellemző formában – feltesz kérdéseket, melyre tudásunk szerint válaszolnunk kell. De gyorsan pergő események, szorító gyakorlati gondok, megoldásra váró problémák is türelmetlenül végiggondolásra sarkallnak. S ha a bennünk kiformalódó felelet, a megoldást szolgáló elképzelés tartalmába belekerülnek régebből ismert elméleti érvek, jön a visszahőkölés, vajon nem estünk-e a tudománytalanság eredendő, s a dogmatizmus halálos bűnébe. Igaz hát lelkiismeretünk ügye is a minél tárgyilagosabb szembenézés, számítva a másként gondolkodók toleranciájára, valamint a tudományos igényű- vitára, ami nélkül amúgy sincs valódi előrehaladás...

Ha Kelet-Közép-Európában, és szemmel láthatóan a '91 augusztus 19-i puccs után a Szovjetunióhoz tartozó régióban is begerjesztett rendszerváltozási folyamatokat vesszük, amint azt mindjárt kifejtem, kísértetiesen igazolni látszanak Marxnak a termelőerők és viszonyformáik dialektikájáról megfogalmazott tézisének helytállóságát. Pontosan szólva, úgy vélem, e tézis, valamint annak általunk korábban adott interpretációja segítségével tudományosan is elfogadható magyarázat adható a rendszerváltozások általános logikájáról, azok ezernyi véletlennel átszótt, kavargó sajátosságokat felmutató menetéről.

Talán napjainkban nem árt felidézni, mint fogalmazta meg Marx Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához c. munkájában (Marx-Engels Művei 134. köt., BP. 1965, 6. p.) álláspontját. "Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akartuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg... Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a

meglevő termelési viszonyokkal..., amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóiba csapnak át... Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be... Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi... és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai ... formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják."

Most pedig bőven citálnék a Politikai gazdaságtan I. Jegyzet egyik alfejezetéből (144–145. p.), ahol többek közt azt a kérdést tárgyaltam: amidőn a társadalmi-gazdasági rend "kritikus szakaszába jut", mi vezet a felvetődő problémák előrevívő megoldására, túl a régi rendszer megrendítésén? ... a rendszer új formáinak a bevezetése ugyanis uralkodni-vezetni tudást is igényel; értést valamilyen fokon a társadalomirányításhoz, gyakorlati bánni tudást mindenfajta (anyagi, ideológiai, politikai) hatalommal. Ehhez a pusztán technikai, termelői tudás nem elég. Azt csupán eszközként ... lehet alkalmazni... az látszik általánosíthatóan igaznak, hogy ami szükséges, az egy intézményi keret, amelynek tudnia kell bizonyítania a gazdasági alap és a felépítmény kölcsönhatásának működését."

"A termelőmód két fő oldalának dialektikájára a következő konklúziók vonhatók le:

– A társadalom gazdasági alapjában keletkeznek a fennálló rendszernek azok a problémái, amelyeket nem lehet másként megoldani, mint radikális átalakítással.

– A magasabb szintű termelőmódok a társadalmi-gazdasági kötelekeknek minden esetben egy új intézményi mag körül kell (anyagi erőt képviselő politikai-társadalmi erők) kikristályosodniuk.

– A termelői, gazdálkodói tudás teszi lehetővé azt, hogy a társadalom emberi képességstruktúrája rendszerbeli válságok megoldására felhasználható legyen.

Radikálisan megújítani a struktúrát vagy egy teljesen újat létrehozni úgy lehet, hogy felhasználják tudatosan vállalkozó tagjaik társadalomirányító, hatalommal bánni tudó ismeretét és jártasságát. Így képesek szembeszállni azokkal a veszélyekkel, amelyek önfenntartásukat fenyegetik. Ebből a szempontból tehát a megerősödés, a kifejlődés lehetősége és üteme egyes tagjaik alkalmasságától, felkészültségétől, rátermettségétől függ, amit ők az új társadalmi-gazdasági közegükbe illesztenek bele amidőn a konfliktusokat nem erőszakkal, ... hanem közmegegyezéssel oldják meg... új intézmények (párt, állam stb.) lépnek működésbe. Ettől kezdődően ezek befolyásolják az egyének morális gyakorlati viselkedését, s határozzák meg a társadalom egészére nézve az etikai nézeteket, a követendő szabályokat, azaz a jogi rendszert.

Am akadályozó hatásokat hív életre az is, ha az új felépítményi struktúrák úgymond szabadjára engedik alapjuk mozgását (az ellenerők előtt nyit ez utat); de hosszú távon az is fékezőleg hat, hogyha a társadalmi-politikai erők a maguk logikáját próbálják belevinni a gazdasági fejlődés immanens dialektikájába. Mindez nem változtat a felépítmény szféra átrendítő funkciójának lényegén a kritikus időszakban, és a gazdaság alapvető funkcionálásában való alkalmas részvételnek pozitív szükségességén a termelőmód fejlődésének normális korszakaiban". (Tankönyvkiadó, Bp., 1980.)

Nem azért idéztem ily sokat, hogy mutassam: bezzeg 10 évvel a rendszerváltás előtt hogyan gondolkodtunk és miként készítettük fel a leendő közgazdászokat egy akkor még csak sejtethető eseményekre. Azért sem, hogy mai fejünkkel kételkedni kezdjünk egyes formulázások pontosságában, vagy belebocsátkozzunk a régiól folyó

formációs-elméleti vitába és mint akörül csatározásokba, hogy jó-e az alap és felépítmény megkülönböztetése, s hogy a gazdaság-e a többi szféra legmeghatározóbb szférája, túlsúlyos-e, avagy más szféráé a domináns szerep, illetve értelmes-e a szférák rivalizáltatása a tudományos elmélet szemszögéből?

Azért merészeltém a fentieket hosszasan idézni, hogy mint visszapillantó tükörből megállapítsuk: mi az, ami végbement, s rávillantsunk ara az útra, amelyen jelenleg a régió minden országa menetelni szándékozik.

Maradva a fogalmi készlet keretei közt, egy dologban ki kell egészíteni a marxi tézist, illetve interpretációját: A feledés homályából elő kell hoznunk, hogy a dialektika nemcsak a folyamatok egy kitüntetett irányára érvényes, hanem általánosan; adott esetben lehet *visszafejlődés* is. Ez történt a Szovjetunióban, majd ilyesmit oktrojáltak rá a kelet-európai országokra, melyeket a szovjet hadsereg szabadított fel a fasiszta megszállás alól. Nevezetesen, hogy nem a termelőerők fejlettségének megfelelő, hanem azoktól teljesen idegen gazdasági viszonyformákat alakítottak ki, amelyek a termelőerők korábbi gátjainak eltávolítása után a szabad magántulajdont, s vele a piacok koordináló szerepét is kihalasztották. Pedig éppen ezek jelentették volna az adott termelőerők legalkalmasabb mozgásformáit, motorjait; s mint ismeretes, helyükre a politikai hatalom által birtokolt állami tulajdon és állampárt kezében összpontosuló tervkoordináció révén áthatott *etatizált* gazdasági-termelési viszonyok kerültek. Bár e viszonyok hadihelyzetben az emberi és anyagi erőforrások rendkívüli mozgósítását lehetővé tették, de amikor a társadalmi-gazdasági fejlődést és a népjólétet kellett szolgálniuk, egy ponton túl diszfunkcionálissá váltak. Amint a technikai modernizáció, az áttörő innovációk kérdése a napirendre került, az etatizált gazdasági megoldásukra képtelennek bizonyult; a nyugati országok mellettük való elhúzásából már csak a technológiai imitációra tellett, és késve követő transzferek hulladékai jutottak.

Válaszolni kell arra, *forradalom volt-e 1917* és ilyen jellegű váltások zajlottak-e le 1945 táján országainkban. Igen, '17 mindenképpen az volt lefolyásában, s annyiban hogy eltakarította a feudális gazdasági és társadalmi-politikai képződményeket. (Bízunk a történészekre, hogy '17 februárja után kellett-e ehhez november és következménye is, és mennyiben lehetett volna másképpen.) 45-ben nálunk sem tagadható a földosztás félf feudális struktúrákat eltüntető, tehát a szabad polgári fejlődés előtt utat nyitó jellege. Ez a fejlődési út, mint lehetőség, persze sokkal alacsonyabb és szétziláltabb induló szintről, adva volt annak idején Oroszországban is. Erre való utolsó irányvételt a NEP elindítása jelentette, amely a húszas évek végén a sztalini pártállami struktúrában érdekelt erők áldozatául esett. Nálunk a piaczgazdaság és egy szabad népi demokratikus polgári fejlődési útja – ismert nemzetközi körülmények között – a 48/49-évi fordulattal zárult el; egypárti uralom szovjet mintára való kiépítésével a politikában, államosításokkal, szinte teljes körű redistribúció megvalósításával a tervutasításos, s ennek szorosan alávetett költségvetési és banki eszközök rendszerének segítségével a gazdaságban.

Mi az, ami létraejött a tervgazdálkodással, azzal, amit a szocialista építésnek, majd másfél évtized múltán a Szovjetunióban, s nyomukban a KGST országok európai "táborában" is "a fejlett szocializmus" Építésének politikai jelszavával illettek? Semmiképpen sem egy új termelőmód, vagy kifejlődésének elkezdett etapja volt, ami megvalósult. Rendőri módszerekkel, katonai szuronyokra támaszkodva, mondom durva leegyszerűsítésekkel, *nem alakulhatott volna ki* ebből más, mint átmenetileg a maga logikája szerint még növekedni vagy vegetálni képes társadalmi-gazdasági szervezet,

de sohasem egy életképes – a fogalom értelmében vett – új társadalmi formáció. Ez a szervezeti képződmény – ma már így utólag könnyen kijelenthető – zsákutcás alakzat volt, a zsákutcaból továbbjutni pedig csak az elhagyott utcakereszteszéshez visszatérés után lehet, mégpedig *vagy* a régi irányba, *vagy* egy némileg eltérő, de nyílt úton lehet. Az előbbi sem tekintheti meg nem történtnek e zsákutcás korszakot. Ezalatt ugyanis végbementek visszafordíthatatlan – magukban véve pozitív – civilizációs, szociális, kulturális változások is, melyek mint adottságok nem kerülhetők meg és mód sincs arra, hogy figyelembe vételük nélkül valamiféle merőben új elképzelésnek engedve, ismét kísérlet alá helyezzék a társadalmat. (Ezt már csak a reális nemzetközi környezet és belső viszonyok sem tennék lehetővé. (Akármit tartogat is a jövő, amihez vissza kell térni, az az áru-pénz viszonyok teljes körű rehabilitálása, vagyis aktuális fogalmazásban a piacgazdaság a parlamentáris politikai demokrácia keretei között. Csakis a *piacgazdaság* feltételeinek a kialakítása lehet az *egységes alapszint*, amelyből aztán eltérő, sajátágaikban igen különböző fejlődési utak ágazhatnak el egy-egy régió, vagy ország számára (Pl. olyan, amely nem tud kitörni a peremhelyzetből, hanem ott ragadva fejlődget, és amely felzárkózást biztosít az eztán sem vesztglő centrumokhoz; vagy a tulajdon és a tőkejövedelmek nagyfokú koncentrációját megvalósító, szűk társadalmi bázissal működő, illetve a gazdasági demokrácia által erősített széles társadalmi bázison nyugvó demokratikus berendezkedésű rendszer. Az utóbbiból még szervelesen kifejlődhet olyan termelőmód, társadalmi alakulat, mely azokkal a nemes eszmékkel is egybevág, melyeket a szocialista elmélet eredendően magáénak vallott, s amelyeknek jegyében annyi ember áldozta erejét, tette fel életét az elmúlt 150 év során. Így tehát ugyan a mostani rendszerváltások visszavonhatatlan cáfolatát adták a letűnő szovjet típusú gazdasági-politikai képződmény gyakorlati és elméleti jogosultságának, de sem nem cáfolták végleg, igaz nem is tették igazolhatóvá egy életképes szocialista, akkori szóhasználattal, más jellezővel, illetve de tartalmilag hasonló rendszer kiformalódásának lehetőségét.)

Mik a leszűrhető következtetések? Ha forradalmi változást egy a nagyobb szabadság és demokrácia (beleértve ebbe az emberek gazdasági mozgás és választási szabadságnak a bővülését is) irányába történő társadalmi konfliktusmegoldások radikális eseménysorozatának tekintjük, a *zsákutcás korszak* retrográdnak, *visszafejlődésnek minősíthető*, s ilyen történelmi és rendszerelméleti megközelítés jogos s ilyen történelmi és rendszerelméleti megközelítésben jogos *progresszívnek* tartani mindazon politikai, eszmei áramlatokat, amelyeket akár represszióval, akár paternalista eszközökkel elfojtottak, elszigeteltek és jogosan *forradalmi jellegűnek* kell tekinteni azokat az erőket, melyek ez ellen a zsákutcás képződmény, annak hatalmi elődjei ellen felkeltek. Ugyancsak progresszívnek, a – remélhetőleg többé-kevésbé mindenütt békés – *forradalmasodás* korának *beköszöntét jelzik a rendszerváltás eseményei* régióinkban, persze ha azok nem csupán ideologikus politikai elképzelések síkján, hanem a tényvalóság talaján zajlanak. Tudnunk kell, hogy hazánk sorsát alapvetően ezután is a nagyhatalmak, a nemzetközi integrációk erőviszonyai szabják meg. ÁM szuverén államiság esetén ez nem jelenthet önfeladást, passzív sodortatást. Mozgástér nyílt az emberek, a népek és kormányzataik előtt, mostani és holnapi *lépéseiktől*, áldozataiktól *függetlenül*, vajon a demokrácia és a *piacgazdaság milyen modellje*, milyen sajátos struktúrájú változata *fejlődik* ki adott országban, régióban.

Sok más eszmei lommal együtt *selejtbe* kell hajítani azt a Sziálintól származtatott állítást, miszerint valamely új társadalmi alakzat – ő a szovjet

szocializmusra gondolt – megvalósulhat anélkül, hogy "csiráját" embrionális magzatként az előző társadalom méhében hordozta volna. Amely viszonyok a szovjet és a szovjet típusú berendezkedésben uralomra kerültek, valóban tagadták azokat az intézményeket is, amelyeket a korabeli kapitalizmus létrehívott és a Szovjetunióba átvehettek lettek volna, így a tulajdoni elkülönültségi forma, a velejáró piaci mechanizmusokkal, versennyel, tőkemegtérülési kényszerrel, vagy a polgári demokrácia sokféle intézményeivel. Dehát persze akkor a szovjet viszonyok nem lettek volna azok, amik, szocialista orientációjúnak nevezhetők. Ám az orosz és Szovjetunióhoz tartozó többi nép anyagilag, morálisan biztosan jobban járt volna (s természetesen később a közép- és kelet-európai népek, etnikumok is.).

A szovjet ideológusok sokáig kihangsúlyozták, hogy a fő ellentmondás náluk a korszak kezdetein a fejletlen termelőerők és leghaladóbb szocialista állam és szocialista (terv)gazdaság jelentette a fő ellentmondást. Ez a beállítás a forszírozott iparosítás ideológiai alátámasztását akarta szolgálni. Magába zárta azt a feltételezést is, hogy a termelési-gazdasági viszonyok jellegükénél fogva fejlettebbek voltak a termelőerőknél, azaz mintegy túlszaladt rajtuk. Ez pedig egyenesen eltért a marxi tézistől, ahol a termelőerők a mozgékonyabb és viszonyformáik, a vontatottabban változóak, s ebből adódik rendszerspecifikus konfliktust okozó béklyó szerepük. Nos, a gyakorlati fejlemények azt látszanak megerősíteni, hogy az igazság az eredeti marxi kijelentéshez áll közelebb. Az etatizált gazdasági viszonyok történelmi tévútra csalták a modernizációs kísérletet is. Arról nem szólva, hogy a technika sem a polgári szektorban, hanem ott mutatott fel – nem ritkán kiugró – eredményeket, ahol nem a termelő-, hanem a pusztítóerőt képviselték. Kimondva ugyan védelmi (később persze a birodalmi érdekek repressziós védelméül) szolgáltak, valójában azonban nemcsak az ideologikus céloknak (alaptörvény!), hanem a legprózaibb anyagi valóság bénító nehezékeivé is váltak.

Amit a tankönyvekben *összhangtörvényként* emlegetünk, ellentmondott már annak idején is nyilvánvalóan ama követelménynek, miszerint a termelőerőket kell a "szocialista" gazdasági viszonyformákhoz felzárkóztatni, amely követelmény negatívja volt a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájára vonatkozó marxi tételnek, s e tétel interpretációjának. Csakhát nem ez volt az egyedüli paradoxon. A rendszer, ahogy egyre jobban belegabalyodott sajátos objektív ellentmondásának megnyilvánulásaiba, úgy vált élesebbé a kontraszt eszmei síkon a tudományos igényű felvetések, következtetések és a hamis ideologikus premisszák között.

Szinte elejétől fogva a Szovjetunió, majd a legtöbb európai KGST-ország gazdaságtörténetén végighúzódtott a vita, hol fellángolva, hol elhallgatva, elnyomva, arról, hogy mi okozza az áru-, pénzjelenségek fennmaradását. Először a külfölddel és amíg a mezőgazdaságban a magántulajdon honolt, akkor abból, miután kolhoztulajdon lett, akkor meg ebből, majd az elosztási elvből vagy az állami vállalatok elkülönültségéből magyarázták, miért maradt fenn még" áruterelés. Eközben a politikai ideológia az "árutlanítást" állította oda jövőképekül. A terv és piac együttesének emlegetése tilalmas volt sokáig, igenlése még a 70-es évtizedben is a revizionista elhajlás bélyegét kapta pártideológusi hivatalnokoktól.

Mi volt az elméleti reakálás azok részéről, akik hitték (naivan!) hogy elméleti igazságok és levezetések közlésével "reális" irányban befolyásolhatják a döntéshozókat, s végül is a közjót szolgáló gyakorlati tendenciákat? Az értörvény lett a "kályha", amely a tankönyvekbe is beépült (Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a

Szovjetunióban bizonyos passzusaira hivatkozva) már 53 körül, s amely tulajdonképpen a piackategória leplezésére szolgált; az érték ugyanis mint termelésszabályozó nem működhet (nem használható a tervezésben) a kereslet-árkinálat interakciós mechanizmusai nélkül. Meg kell mondani azt is, hogy a 68-as reform céljai közt az értékarányos árak megeremtése jóformán csak célkitűzés maradt. Ami a valóságot illeti, hosszú évtizedek során minden országban a "húzd meg, ereszd meg" politikájának lehettünk tanúi. A visszaszorítani próbált piaci elemek hol itt, hol ott buzgárként törtek át, s amikor teret nyertek, olyankor rendszerint enyhültek a lakosság gyöttrő anyagi gondok, amidőn pedig szűkebb gátak közé kezdték szorítani térnyerésüket, jellemzően rosszabbodott a sorsuk.

Ha igazán és utólag végiggondoljuk, valójában nem a terv és a piac poláris ellentétével álltunk szemben, hisz amint Péter és Pál a naptárban, úgy tudnak összeférni egymással a tőkés vállalatok és a makrogazdaság szintjén is! A terv csak alkalmas eszköze volt az állampárti centrumnak arra, hogy akarátát érvényesíteni tudja a gazdaságban (is), mégpedig (Fehér-Márkus-Heller szóhasználatával élve, NSZ 91. VII. 31.) "bürokratikus apparátus korporatív tulajdonának elve jogcímén. A piac viszont a technikai-gazdasági szempontból – az adott termelőerők által kiirthatatlan szükségserűség közvetlen hatása alatt – létezett a gazdasági szereplők egyéni, vagy kollektív elkülönültsége, amelynek nyíltan vagy feketén mindenképpen piaci formában kellett (volna) önmaga számára szabadabb mozgástérhez jutnia. Csakhogy ezek a lentől feltörő buzgárok és kiöntések hamar korlátozták, majd kezdték alámosni a pártállami nomenklatúra hadállásait, márpedig ez a maga "korporatív" tulajdonával arra törekedett, hogy "minél nagyobb mértékben növekedjék társadalmi hatalmának bázisa." (u.o.) Ezért volt a fennálló körülményekkel adekvát a gigasztomániás beruházási éhség a piackorlátozó reagálás, azaz a gazdasági vezetők, tsz-elnökök kézben tartása, mert az engedménytevés a termelők önállóságát szabadította volna ki a palackból: Ugyanerre az okra vezethető vissza természetesen a dolgozók egyéni és kollektív önállósági, participációs törekvéseinek az elrekeszése is, ami viszont a piac szerepének fokozódását feltételezte és kívánta volna meg.

Amint látható, bárha történelmileg holtvágányra szaladt is a társadalmi-gazdasági rendszer, meg volt a maga sajátos ellentmondása, amely azzal függött össze, hogy a termelési-gazdasági viszonyok jellegükben elszakadtak a termelőerők színvonalától. Közgazdasági szempontból (és a tradicionális fogalmi apparátus igénybevételével) ezt a sajátos ellentmondást talán legpontosabban így definiálhatjuk: *a termelés társadalmisultságának megfelelő gazdasági elkülönültség és az elsajátítás (tulajdonlás) pártállamilag centralizált jellege közti antagonizmus.* Ez végeredményben a gazdasági élet paratechnikailag elkülönült szereplői, a gazdálkodók, a vállalatok tulajdontalan állapotba kerültek a fő termelési-anyagi eszközök tekintetében, miáltal az elkülönültség szervezeti – nem rendelkezvén jogállamilag szentesítő tulajdonjogi formával – szinte önkényesen átalakíthatók, összevonhatók voltak és leválaszthatók egymástól.

Pedig az elkülönültségi viszonyoknak eredendően a piaci cserekapcsolatok és a versenyhelyzetek feleltek volna meg. Ehelyett a tőlük, mint a termelési tényezők értelmes kombinálásának, fejlesztésének fészkeiktől távol eső, az elosztási szférában trónoló hierarchikus apparátus (hadi és polgári bürokrácia) mint a "kooperatív tulajdonlás" birtokosa írta elő nekik – direktívákkal, vagy indirekt szabályozókkal – nagyrészt operatív – negyedéves, éves – feladataikat és forrásaik kereteit. Mint

közismert a gazdálkodók egymással való vízszintes kapcsolatait távoli centrumokból határozták meg, s ez végrehajtói szerepre szorította és szoktatta a gazdasági vezetőket, ők meg alárendeltjeiket, lefokozva, félresiklatva az érdemi versengés, az újítás, a minőségi teljesítmény szellemét. Csak birtokonbelüliség, az erre épített alkupozíció és persze az összeköttetés engedett kisebb-nagyobb kitérést a nagyobb elismerést ígéro mutatók javára. Úgyhogy a politikai nomenklatura és a közigazgató állam egyes tisztviselőinek nagyobb volt még közép- és alsószinteken is a centrális tulajdonlásból eredő rendelkezési jogköre, és lehetősége mikroszintű kérdésekben is, mint az elsődleges gazdálkodóknak. És éltek, élniük is kellett e lehetőségeikkel s nemcsak fontosságuk érzetése végett, hanem pozícióik védelmére is, nehogy a beosztásukkal járó privilégiumukat, de mindenekelőtt felettes szerveik bizalmát elveszítsék.

A politikai, a katonai és a közigazgatási elit hatalma erősítéséhez, növeléséhez fűződő érdekeinek (no meg az időszakonként mesterségesen felnagyított ellenségképek) sok köze volt ahhoz, hogy újabb és újabb erőforrásokat akarjanak a termelésbe bekapcsolni és ennek az extenzív növekedésnek a többleteiből, a maguk részesedését megtartva, megnövelve, ne a fizikai és a szellemi munka világának, jövedelmi törekvéseinek megfelelően ossza el, hanem a személyes fogyasztástól távol eső hadi- és nehézipari beruházásokba forgassa vissza. Amikor aztán ez az erőforrás-bevonás elérte határait, s kifogytak a külföldről szerezhető erőforrások (a II. világháború után a jóvátételek, a külföldi kölcsönök stb.), akkor éleződött ki – némi eltérésekkel – minden európai KGST-hez tartozó országban a rendszer sajátos ellentmondása. Ez vezetett el mindegyikükben a rendszer gazdasági, majd társadalmi-politikai válásához, végül összeomlásához. A munka termelőerejének fokozására, a gazdaság technológiai, a társadalom infrastrukturális, valamint az ágazati szerkezet korszerűsítésére áttérni az etatizált, nálunk is csak félpiaicosodott túltengően redistributív gazdasági-termelési viszonyformák miatt nem lehetett.

A KGST-országok a technikai fejlődést a beruházásokkal, jobb esetben a "legfejlettebb" technológia átvételével azonosították. A Szovjetunió főleg csak a hadi szempontból legfőbb területeken (atomtechnika, számítástechnika) igyekezett szoros lépést tartani nyugattal, és csak rövid ideig tudott néha lépéselőnyhöz jutni (szputnyikok, Gagarin). Magyarországon megtízszereződött a K+F-sel foglalkozók száma 45 után, és 49 után mammutintézetek sora jött létre államilag pénzelve. Mégis a századfordulótól 45 között, szűk K+F kapacitások dacára született jelentős műszaki alkotásoknak egész sora szakadt meg a Helleg-Forgó-féle légekondenzátorok és a Cavington után. A korszerűsítés nagyfokú elmaradását nagyban olyan okok is, mint az embergő, a KGST-n belül az alkotói együttműködés alacsony szintje, de belső intézményi torzulások is, mint amilyen a vállalatoknak a kutatástól, utóbbiaknak a szakemberképzéstől való merev elszakítása.

Az élőmunka kiterjesztésén alapuló relatíve gyors növekedés Közép- és Kelet-Európában hozzávetőleg a 70-es évtized feléig tartott, ez is úgy, hogy erőforrásaikat – főként az első olajárrobbanás után – a külső egyensúly helyreállítása, vagy ennek rontása irányában használták fel. Ha 100-nak vesszük 1970-es, a megtermelt nemzeti jövedelem volumene Magyarországon, Bulgáriában 83-ig, Lengyelországban 77-ig növekedet, de úgy, hogy a cserearány romlás és az exportoffenzívával történő adósságtérhek viselése miatt a belföldön felhasznált nemzeti jövedelem 72/73-tól lemarad, s 78-tól abszolút szintje is csökkent. Bulgáriában 78-tól, CSSK-ban – bár kevésbé meredeken – 76-tól kezdve végig gyorsulva süllyedt; csak Lengyelország az,

ahol 82-től került a nemzeti jövedelem belső felhasználása az egyébként 77-től hanyatló megtermelt nemzeti jövedelem üteme alá. (Az adatokat Becker Zs. számításából vettem. Külső és belső alkalmazkodási pályák négy kelet-európai országban, 1989. nov. OT Terg. Int. 8308/XVIII. sz.).

Mind a négy ország igyekezett szembenézni az évtized kihívásával s próbálta a csapdákat kikerülni vagy éppen beléjük sétáltak.

Jellemző, hogy mialatt a világpiacon árak nyomán lefékeződtek a beruházások,<sup>1</sup> a KGST országokban beruházási boom figyelhető meg; a válsághárítás, a készletezés nem segített. Lengyelországban 76 után a felhalmozás az 1970-es szint alá süllyed, s így történt nálunk is 78 és 83 között. CSSK-éban 80-tól kezdődött erőteljes csökkenés. Egyedül Bulgáriában maradt a felhalmozás üteme a fogyasztás fölött, azonban rá is jellemző, ami Magyarországra 72 óta: az export az általános gazdasági növekedés húzószerepét játssza. Lengyelország kivételével, ahol a fogyasztás 76-tól stagnál, majd 8082 közt csökken, de róla is elmondható azé, ami a másik három országról: a felhalmozáshoz, sőt az exporthoz képest szintúgy a fogyasztás – jóllehet már visszafogottabb – emelkedése a gazdasági növekedés elsősorú stabilizációs tényezője. Csoda-e, ha az évtized végére jellemzővé válik a fogyasztás görbéjének megtorpanása, majd hanyatlása és a munkanélküliség megjelenése, amiben már szovjet gazdaság szétzilálódása játssza a főszerepet. Ugyanakkor nem áll le a konvertibilis devizaadósság duzzadása sem. 1985 és 90 között a nettó adósságállomány Bulgáriában közel hatszorosára nőtt, [1,6 md \$-ról 9,8 mdra, CSSK-é 75 %-kal (3,6 mdról 6,3 mdra), Magyarországnak 76 %-kal (11,5 mdról 20,3 mdra) és Lengyelországnak 48 %-kal (15,8 mdról 40,8 mdra)] emelkedett. A Szovjetunió nettó adósságállománya 158 md \$-ról 43,4 mdra, azaz 174 %-kal kúszott fel. Hat ország adósságteher-rátáját (azaz az adott évi export %-ában a közép- és a hosszúlejáratú adósság kamatainak és törlesztésének összegét) nézve mindegyik országé (Lengyelország kivételével) emelkedett ebben az öt évben és Bulgáriában 77 CSSK-ban 25, Magyarországon 65, Lengyelországban 71, a Szovjetunióban 29 %-ot tett ki 1990 évben. (Tájékoztató a nemzetközi pénz- és tőkepiacok helyzetéről, MNB Devizapolitikai Főosztály 1991 júliusi kiadványa, az OECD Financial Market Trends, 1991. február.)

A szovjet gazdaságról hadd idézzek még néhány jellemző adatot a Financial Times, 91 augusztus 20. számából. Hivatkozva szakértői tanulmányokra, írja, hogy 90-ben 2 %-ra volt tehető a GDP visszaesése, s 91 első negyedében 8 %-kal zsugorodott. Az ipar 5 %-kal, a mezőgazdaság 13 %-kal, az amúgyis alacsony termelékenység szintje 9 %-kal hanyatlott, és 91-re a gazdasági teljesítmény min.é 10 %-os hanyatlásával, és várhatóan kétszeresre emelkedő áremelkedésével lehet számolni. A kb. 10 dm \$-ra becsült konvertibilis valutában jelentkezett fizetési mérleg hiány mérséklésére a Szovjetunió 3–4 md dollár értékű aranyat adott elé a világpiacon. Időközben a külfölddel szemben fennálló szovjet adósság 60-70 md \$-ra rúgott. Szakértők becslése szerint 91-ben várhatóan 40 %-ot is eléri az adósságszolgálati ráta.

Az adatokkal érzékeltettük, miként mutatkoztak meg az államszocializált országok legfőbb összefüggéseinek hasonlatos trendjeiben ama sajátos antagonizmus kiéleződésének következményei, melyet a tulajdonformáitól megfosztott elkülönültségi termelési viszonyok és az elsajátítási módok az anyagi gazdaság forrásaitól elszakított,

<sup>1</sup> Az ipari országok GDP-jének 73-ban 25 %-át fordították investíciókra, 75-ben már csak 22 %-os volt a beruházási hányad. Organization for Economic Cooperation and Development National Accounts, közli MNB 91. VI. 13.



pártállamilag centralizált jellege között elejétől fogva ott feszült. Amidőn az extenzív növekedés tartalékai kimerültek, amidőn a külső erőforrások vállalási terhei az elviselhetetlenség határáig súlyosbodtak, akkor vált egyre nyilvánvalóbbá, nem nyílt más képpen út az előrefejlődés előtt, mint a pártállami hierarchia "korporatív" tulajdonlási módjának feladása, megtörése. A gazdaságban, az anyagiak terén keletkezett bajok, nehézségek hamar irradiálódtak a szociális, szellemi, etikai szférák, sőt a családi szféra gazdálkodás halmozódó gondjain keresztül a társadalom szélesebb köreire. A reformkommunisták és a pártállami rendszer által félreállított, mélyen megsértett és represszionált emberek képében a politikai porondon megjelentek a rendszerváltás erői, először a szocializmus reformjának zászlaja alatt, majd a politikai hatalom másik hatalommal való felváltásának igényével. A progresszió és a konzervatív erők békésebb, viharosabb birkózása végül is áttörésre vezetett, mihelyt a nemzetközi erőviszonyok, a jaltai elvek feladása alkalmas helyzetet teremtettek nálunk a szovjet katonai jelenlét és ezzel a rá való hivatkozási alap megszüntetésére. Ám most már a glasznoszty és a peresztrojka évei alatt kiérlelődött a Szovjetunióban is a demokrácia és konzervativizmus híveinek nyílt összecsapása, ami a 91. augusztus 19-i puccskísérlét kudarcával utat nyitott a demokrácia és piaccgazdaság jelszavával, nem utolsó sorban az állami szuverenitásért küzdő erők előtt. Kétségtelenül aláásva, de még végleg meg nem szüntetve a pártállami rezsim restaurálásának lehetőségét.

Mindazonáltal hátra van még a kevésbé látványos, nehezebbik fele: politikai hatalom felváltása csak szükséges nyitánya a társadalmi-gazdasági szerkezetet forradalmasító folyamatnak, amely csak hosszabb idő alatt mehet végbe és stabilizálódhat. Nem csupán a nyíltan visszahúzó erőkkel kell megbirkózni, hanem a politikai váltást támogató, véghezvivő rétegek örökölt beidegződéseivel, előítéleteivel is, amelyeket a többségnél nem tud az új helyzettel egyező magatartás- és szemléletmódra átállítani. Ráadásul ez a mélyebb közegeket megbolygató változássorozat sokak számára életvitelük gyökeres megváltozásával, anyagi rosszabbodással, átállással jár, ami azokban is frusztrációt, kiábrándulást és közönyt okoz, akik helyzetüknél, erkölcsi normáiknál fogva több-kevésbé tudatosan, de inkább emocionálisan álltak a régi rezsim eltűntetése s az új megszavazásának ügye mellé. A további útiránytól való elfordulás, sőt szembefordulás is megeshet a dolgok összejátszása folytán, melyre mind a konzervatív vesztesek, mind az új karrierre vágyók, hatalomra éhezők építeni szeretnék saját terveiket. Ekkor válik létkérdéssé az új hatalmi garnitúra rátermettsége, leleménye és eltökéltsége arra, hogy a realitásokkal, saját gyengéivel szembenézzen és hogy értenek a technikához, termeléshez, a pénzügyekhez, belügyekhez, külügyekhez, a kulturális, a szellemi élet, s általában a társadalom befolyásolásához azok, akikre támaszkodik. Ennek elérése nem olyan könnyű, hisz a szelektivitás és a bizalmon alapuló együttműködés módszerét egyszerre kell alkalmazni a hozzáértés követelményével. Bajt okoz, ha a szelektivitás bizalmatlansággá torzul és ha a bizalom fenntartás nélkülívé válik mindaddig, amíg azt a gyakorlat tűzpróbái meg nem erősítik. A fenntartás és a hozzáértés jelentősége hatványozott az átmenet mai stádiumában, hiszen egy történelmileg példa nélkül álló dolgot kell elvégezni: államszocialista rendszert demokratikus rendszerrel úgy felváltani, tervgazdálkodási struktúra után piaccgazdasági struktúrát úgy engedni kiformálódni, hogy visszakapcsolódni kell a szerves folyamat megtörésének pontjához, ám egészen más nemzetközi környezethez idomulva és magasabb szinten folytatva azt.

A gazdasági rendszerváltásnak két kulcskérdését vegyük elő: a tulajdonreform és a tőke kérdését. Az első, vagyis az elsajátítási mód államtalanítása egy magántulajdon dominanciájú vegyesgazdaság megteremtésével, a legszükségesebb – bár nem elégséges – feltétele annak, hogy a verseny által koordinált piacgazdaságnak valamelyik konkrét típusa létrejöjjön. De feltétele az is, hogy a tőke, kiváltképp a külföldi működőtőke a technológiai és a piaci struktúra-modernizáció előmozdítására befektetésre kerüljön. Ám ez a második (tőkeimport) magában véve is lényeges, nemcsak az új – deattizált – tulajdon és termelési viszonyok anyagi alapjai gyorsabb kiépülése szempontjából, hanem azon egyszerű, de súlyos ténynél fogva is, hogy horribilis államadósság (1500 md Ft) és a forintban közel ennyi konvertibilis külföldi adósságállomány terheinek viselése, majd bizonyos fokú ledolgozása sokáig elvonja még a befektetések elől a megtermelt profitok és megtakarítások tetemes részét.<sup>2</sup> Éppen ezért térnek rá kissé részletesebben, kedvezőek-e a tőkeimport távlata?

Vegyük úgy, hogy rövid távlatban sikerül leküzdeni a hatalomváltással együttjáró olyan nehézségeket, mint a piaci intézmények, a versenyképesség hiányai, a bürokratikus akadályok, a tapasztalatlanság stb., valamint javítani az anyagi és szolgáltatói infrastruktúrán, szóval amiket ma felemlegetnek, mint a tőkeimport belső akadályait. Jelenleg a különböző vizsgálatokból az következtethető ki, hogy a jelenlegi világgazdasági konstelláció nem kecs egetet általában a kelet-európai országok, köztük a Magyar Köztársaság számára kedvező kilátásokkal. Lássuk csak!

Az ipari országok egészét erősen lelassuló gazdasági növekedés jellemzi. A lassuló növekedés tartósságára, visszaesésekkel tarkított folytatódására következtethetünk abból, hogy aggregált beruházásaik GDP-hányada 1979-től kezdve 1988-ig (és azóta is!) mindig alatta marad a 70-es évtized legmélyebb szintjének (1973-ban 22 %) és 19–21 %-on mozog. Ebből olyan prognózisra is juthatnánk, hogy mint 73-ban megerősödik a hitelkínálat a fejlődő országokba és miként ekkor Lengyelországba és Magyarországra. Ilyesmire azonban most azért sem számíthatunk, mert a felgyülemlett adósságaik és folyó fizetési mérlegeik passzívumai miatt igen alacsonyan áll a hitelfelvevő képessége mind a fejlődő országoknak (Dél-Amerika), mind a kelet-európai országoknak. A fejlődő országok bruttó külföldi adósságállománya 1980-90 között 639 md US\$-ról 1.341 md-ra, azaz 210 %-ára nőtt Kelet-Európa hat országának – benne a SZU is – bruttó konvertibilis deviza adósságállománya 1985-90 között 87,7 md \$-ról 142,5 md \$-ra, azaz 162,5 %-ra kúszott fel.<sup>3</sup> Ettől még persze szó lehetne a befektetések megélénküléséről, amire egyes érdekeltségek bizonyára törekszenek és piacaik jövőbeli kiterjesztése végett, amennyiben elég rendezettnek látják a megtérülés körülményeket. Ám ellene hat ennek az, hogy az ipari országok aggregált megtakarításainak a hányada évről-évre alatta marad belföldi beruházásaik amúgyis alacsony hányadának és nemzetközi fizetési mérlegeik sem véletlenül váltak deficitessé. (1965–75 között még a fordítottja volt a jellemző: a megtakarítások GDP-hányada a magasabb beruházási hányad alakulását és a fizetési mérlegek is aktív aggregált egyenlegeket mutattak.)

Amint a Handelsblatt 91. április 11. és május 38-i, valamint a World Economic Outlook május számában található elemzésből kitűnik, az USA-ban a megtakarítások

<sup>2</sup> Jellemző, hogy az adós országok (összstartozásuk 1500 md \$) kamat és törlesztés gyanánt ma évi 200 md-ot fizetnek a fejlett országoknak. (MN. 91. VI. 27., Lipták B. cikke).

<sup>3</sup> Forrás: World Bank, World Debt Tables 90-91, illetve OECD Financial Market Trends, 91 február MNB Tájékoztató 91 július.

és a beruházások mértékének lényeges különbsége a folyó fizetési mérleg súlyos passzívumát okozta. A 90-es évtizeddel Európában is ilyen tendenciák mutatkoztak. Németország tradicionális tőkekiviteli szerepe a német egyesítéssel járó terhek miatt mind jobban csökken. A másik hagyományosan tőke kivívó ország, Japán szintén egyre apadó pénzforrást képes exportálni; megtakarításainak nagy részét ugyanis saját infrastrukturális fejlesztésére kell fordítania. Egyik-másik arab állam, melyek eddig hitelnyújtók voltak, hitelfelvevőkkel váltak. (Szaud-Arábia két évtized óta először 1991. elején 5,2 md dollárnyi hitelt vett fel külföldi bankoktól.)

Ezekben az években, amint látható, az ipari országok tőkekereslete jóval felülmúlja a tőke kínálatot. (Sajnos, számunkra ez is kedvezőtlen, mert a külföldnek fizetendő kamatterhek növeli. Ráadásul a dollár erősödése is ilyen irányban hat, lévén tartozásainknak 40 %-a leértékelődött márkában és 40 %-a szintén leértékelődött yenben van.) Persze hosszabb távon a kép kedvezőbbé válhat. Ha ugyanis ezt a világgiazi tökehiányt nem fogyasztásemelkedés miatt csökkenő megtakarítások, hanem növekvő beruházások okozzák, ezek előbb-utóbb emelik a termelékenységet, s vele a jövedelmeket, következésképp a megtakarításokat is.

Ha reális prognózisnak tekintjük az IMF előrejelzéseit, akkor az ipari országok átlagos nemzeti megtakarítási rátája – szemben az előző két évtizeddel, amikor az a GDP 4,5 %-ával csökkent – 1991–96 között a GDP közel 2 %-ával emelkedik, amin belül a vállalati megtakarítások ennél jobban nőnek, a magán-megtakarítások gyengén süllyednek. Csakhogy a globális szerkezet-átalakítás az ipari országoknak ennél nagyobb ütemét kellene elérniük, a makro-megtakarítási hányad 2–3 százalékos növekedését. Zárójelbe téve, minden jelzi, hogy a technológiai korszak lefelé hanyatló szakasza a vége felé közeledik s a fejlett országok újabb innovációs hullám elindulására kényszerülnek, +F-sel megalapozva. (Lásd: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban c. könyvem VII. fejezet, 1985., Akadémiai Kiadó.)

AZ IMF szakértői azt tanácsolják, hogy az államháztartások kiadásainak összehúzásával fokozzák az ipari országok megtakarításait. Kérdés, tudják-e számos ellentendenciával szemben? Ilyenek:

– A legtöbb ipari országban a lakosság elöregedésével növekvő terhek nehezedenek a költségvetésekre, s gyengítik a makrogazdasági megtakarítások emelkedését.

– Az ipari országokban reálértékben kevesebbet kellene maguk részére a világméretű megtakarításokból igénybe venniük (vagyis az adósságterheket és cserearányokat illetően "önmegtartóztatást" tanúsítaniuk), azért, hogy Kelet-Európa, a fejlődő országok és a Közelkelet – öbölháborút követő – finanszírozási szükségleteit úgy lehessen kielégíteni, hogy a kamatok túlzottan ne emelkedjenek és ne kelljen másik befektetéseit kiszorítani.

– Ilyen számukra kíméletes feltételek dacára is az adós országoknak, köztük Magyarországnak is, növelniük kellene saját megtakarításait. Hát igen. A gazdasági növekedést csak termelékenységgel lehet elérni, amihez beruházás, s ehhez meg nagyobb megtakarítás kell. Az utóbbi pedig a költségvetési kiadások és a személyi jövedelmek további visszafogását s a vállalati nettó jövedelmek emelkedését teszi szükségessé.

Magyarországnak gazdasági növekedést elérni – súlyos adósságterhei mellett – csak egy olyan struktúraátalakítással, (s a velejáró negatív kihatásokkal, feszültségek viselésével) ehét, amely exportorientált gazdasági teljesítményeit fokozza. Ehhez pedig

versenyképes áruk, szolgáltatások kellene, ami viszont nem megy saját erőből történő vállalkozások és megbízható s kreatív munka nélkül, mely minőséget, csökkentett fajlagos költséget és termelékenységet nyújt. Az ilyen munka vonzza magához a neki megfelelő modern tőkejavakat és ebben lát fantáziát a megtérülés hideg logikáját követő a nemzetközi horizontú expanzív tőkebefektető is. Ezt segíti elő a tulajdonreform céltudatos véghezvitele, annak különösen az a fajtája, amely a reálszférában hosszútávon profitszempontra szem előtt tartó versenyképesség növelő vállalkozásokat valósít meg. Tehát a külföldi tőkeimport nehezedő kilátásai közepette azért kulcskérdés a tulajdonviszonyok deatizáló hozzáigazítása az adott termelőerők szintjéhez és elkülönültségi szükségszerűségekhez, hogy kibontakozzék az emberi tényezők szerepe mind a gazdálkodásban, mind a társadalmi munkafolyamatban. Attól, hogy az állami szektor tőkevagyon paratechnikailag elkülönült részei vállalkozó típusú gazdára találjanak, nem lesz ugyan nagyobb magában véve – sőt aközben leértékelődik – a nemzeti tőkevagyon, de nagyobb lesz a vele való törődés, a felélést a produktív gyarapítás váltja fel, a monopolista kényelmességet pedig a versengés.

Befejezésül azt az álláspontomat szeretném itt is kihangsúlyozni, hogy a volt államszocialista országokban – lévén szűk tőkekereslet és gyenge a befektetés célzatú megtakarítás – kivételes figyelmet kellene) szentelni a szövetkezeti formán kívül a középüzemi és a nagyobb üzemi szektor privatizálásánál a dolgozói rész tulajdonosi szisztéma általánossá válásának.<sup>4</sup>

Hogyha egyszer a dolgozói rész tulajdonlás különböző formái számos fejlett tőkés ország gazdaságában (több mint tíz éve az USA-ban ismert rövidítéssel ESOP-ként) is megjelentek, sőt túlnyomó részt az erős piaci konkurencia dacára életképesnek bizonyultak, miért ne bizonyulhatnának életképesnek a volt államszocialista országokban is versenyképesnek hasonló gazdálkodási formák, tehát olyanok, mint amelyek akár magántulajdonosok szövetkezetei gyanánt a régi termelőszövetkezetek átalakulásával, akár a munkavállalói rész tulajdoni program (MRP) keretében létrejönnek?

Teoretikusan így is feltehető a kérdés: vajon hogyha a jövő társadalmi-gazdasági képződményének csirái már benne rejtőznek az előző képződmény "méhében", továbbá hogyha az előfejlődés kitüntetett irányának az egyének és közösségeik önsorsirányító lehetőségeinek bővülését, azaz a gazdasági és a társadalmi szabadság fokozódását tekintjük, miért ne nézhetnénk már most úgy a piaczgazdaságra való átmenet olyan sokáig még kiforratlan jelenségeire, mint a dolgozók magántulajdonosi szövetkezetei, vagy rész tulajdonosi participációik, hogy ezek a szervesen kialakuló jövődő társadalmi-gazdasági képződmény, egy a gazdasági és a társadalmi demokráciát összekapcsoló modell ígéretes hajtása? Persze annak bekövetkeztét és életrevalóságát bizonyítani ami ma csak jövőbeni lehetőség gyakorlatilag kizárt dolog. Ám cáfolni ha kell és szabad is, tudományos igénnyel megcáfolni szintén képtelenség! Elnyomni, elfojtani a potenciális jövő zsenge sarját biztosan bűn volna. Érdemesebb, sőt etikusabb tehát inkább vigyázó gondossággal babáskodni megszületése és kifejlődése felett!

---

<sup>4</sup> A rész tulajdoni szisztéma indokoltásával, lehetőségei és előnyös oldalai kérdésével bővebben foglalkoztam abban a tanulmányomban, melyet ez év október 4-i díszdoktori avatásom alkalmából a pécsi JPTE kiadványának írtam. Megjelent 1992. Pécs, STUDIA OECONOMICA AUCTORITATE UNIVERSITATIS PÉCS PUBLICATA, a Közgazdasági Kar megalakításának 20. évfordulója alkalmával díszdoktorrá avatottak tiszteletére, 6990. p.

KÁLMÁN SZABÓ

PRODUCTION FORCES AND FORMS OF ECONOMIC RELATIONS  
AND THE SYSTEM CHANGE

(Summary)

The author - who was an outstanding theoretician of the socialist production relations - feels as his duty to look at objectively his earlier concepts. His attempt is sympathetic because he is motivated not by his self-justification or apology but is seeking the answers to the present problems. He investigates in reality, the concrete problem solutions of the historically unprecedented tasks (transition from planned structure into market economy). Finally he conceptualizes some lessons to be taken into account.